

ANADOLU İMAM HATİP LİSELERİ HADİS DERS KİTABI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Recep ERTUĞAY*

Öz

Hadis, İslâm'ın ikinci temel kaynağıdır. İmam Hatip Liselerinde okutulan hadis dersleri ise bu temel kaynakla öğrencinin örgün eğitim kapsamındaki ilk buluşmasıdır. Bu ders, öğrencinin hadis anlayışına zemin oluşturacak, hâliyle İslâm algısına da etki edecektir. Dolayısıyla ders kitabı önem arz etmektedir. 2018-2019 eğitim öğretim döneminde bu derste kullanılmak üzere yeni bir kitap hazırlanmıştır. Yeni kitabın hadis ilmi açısından incelenmesi bir ihtiyaçtır. Bu kapsamda makalede hadis ilminin temelini teşkil eden sünnetin dindeki yerini anlatma yeterliliği pedolojik açıdan ele alınmıştır. Ayrıca kişilik kazanma açısından hayatlarının en önemli evrelerinde olan bireyler için vazgeçilmez bir öğrenme yöntemi olan model alarak öğrenmenin başlıca şartını "sevme" ve "saygı duyma" ilkelerinin oluşturduğu göz önüne alınarak ders kitabının Hz. Peygamber'e karşı muhabbet duyma ve hürmet gösterme duygularını kazandırma yönünden yeterliliğe sahip olup olmadığı eleştirel açıdan irdelenmiştir. Bunlara ilaveten bu çalışmada, hadis ilminin barındırdığı zengin terim çeşitliliğini öğrencilere içselleştirme açısından kitabın muhteva yeterliliği değerlendirilmiştir. Nihai olarak ders kitabının hazırlanması esnasında hadis ilmi açısından yapılan hatalar, yeni baskılarda tashih edilmesi ümidiyle tematik olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu İmam Hatip Lisesi, Din Eğitimi, Meslek Dersleri, Hadis, Sünnet, Ders Kitabı

AN EVALUATION ON THE HADITH COURSE BOOK USED AT ANATOLIAN RELIGIOUS VOCATIONAL HIGH SCHOOLS

Abstract

Hadith is the second main source of Islam. The hadith lessons taught at Imam Hatip High Schools are the first encounter of the student in formal education with this basic resource. This course provides a basis for the student's understanding of hadith and affects his perception of Islam. Hence the course book is of importance. In the 2018-2019 academic year, a new book has been prepared to be used in this course. It is a need to examine this book in terms of standards of the hadith science. In this context, in the article, the adequacy of this textbook to explain the place of the Sunnah in the religion of Islam, which is the basis of the science of the hadith, has been studied pedagogically. In addition, it is critically examined whether the

---

Atf: Ertuğay, Recep. "Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme / An Evaluation On The Hadith Course Book Used At Anatolian Religious Vocational High Schools". gıfad: gümüşhane üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi / the journal of gümüşhane university faculty of theology 15 (Temmuz / July 2020/2): 199-220.

* Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Hadis Anabilim Dalı
receptugay@hotmail.com. ORCID: 0000-0001-7289-0338

textbook has the ability to provide feelings of affection and respect towards the Prophet, considering that the principle of affection and respect is the main condition of learning by taking the model, which is an indispensable learning method for individuals who are in the most important stages of their lives in terms of gaining personality. Moreover, the content adequacy of the book is evaluated in order to teach the rich variety of terms in hadith science. Finally, mistakes made in terms of hadith science during the textbook's writing were revealed thematically in the hope that they would be represented in new prints.

Keywords: Anatolian Religious Vocational High School, Religious Education, Vocational Courses, Hadith, Sunnah, Course book

Giriş

2017 yılında Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisinde yayınlanan bir makale¹ ile İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı ile ilgili tespit ettiğimiz bazı hususlara işaret etmiştik. Kitapta hadis ilmi ile çelişen ciddi hatalar bulunduğu kanaatindeydik. Makalenin yayını müteakip söz konusu kitap, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yürürlükten kaldırıldı. Ya da makale kitabın yürürlükten kaldırılması aşamasına denk geldi. Yeni kitapta² makalede işaret ettiğimiz eksikliklerin büyük oranda izale edildiğini görmüş olmaktan memnuniyet duyduğumuzu ifade etmek isteriz. Bu çalışmanın da yeni kitaba katkı sunacağını ümit etmekte ve bunu gerekli görmekteyiz.

Hâlihazırda Anadolu İmam Hatip Liselerinde okutulan mevcut ders kitabı üzerine Hüseyin Akyüz tarafından bir makale hazırlanmıştır.³ Çalışmamız, kıymetli değerlendirmelerin yer aldığı bu makalenin mütemmimi olacaktır. Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı; 'Hadis İlmi ve Temel Kavramlar', 'Sünnetin Konumu', 'Hadis Tarihi', 'Hadis Çeşitleri', 'Hadislerin Tenkidi', 'Hadis ve Sünnetin Anlaşılması' başlıkları altında altı ünite olarak işlenmiştir. Ayrıca her ünitenin sonunda hadis okuma parçalarına ve hadis metinlerine yer verilmiştir.

Hadis Ders Kitabı ile ilgili olarak Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretim Genel Müdürlüğü tarafından fakültemiz hadis anabilim dalından bir değerlendirme yapılması da istenmiştir.⁴ Bu isteğin, ders kitabını daha da faydalı hâle getirme, varsa hataları düzeltme amaçlı olduğu anlaşılmaktadır.

Ders kitabı tarafımızdan dikkatle incelenmiştir. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü yetkililerinin, Kitabı hazırlayan müelliflerin, İmam Hatip Liselerinde Hadis derslerini veren öğretmenlerin ve aynı zamanda dersi alan öğrencilerin

¹ Recep Ertuğay, "İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4/8 (Haziran 2017): 158-19.

² İsmail Lütfi Çakan v. dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı*, (Ankara: 2018, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları)

³ Hüseyin Akyüz, "Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülahazalar", Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/11 (Haziran, 2018): 134-156

⁴ T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 06.02.2019 tarihli, 45123216-100.99-E.2528103 sayılı, "Öğretim Programlarının Değerlendirilmesi" konulu yazıları.

dikkatine sunulmak ve her şeyden önce ders kitabının olgunlaşmasına katkıda bulunmak üzere önemli gördüğümüz bazı hususlara işaret edilmiştir.

1. Ders Kitabının, Hz. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve selem- Konumunu ve Sünnetin Dindeki Yerini Kavratılabilirlik Yetkinliği

Sünnet sıradan birinin davranışı değil, vahiyle muhatap olan Yüce Peygamber'in söz ve uygulamalarıdır. Onun için sünnetin dindeki yerini anlamak Hz. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve selem- Kur'an'daki yerini anlamakla eş anlamlıdır.⁵

Hz. Peygamber'e -sallahü aleyhi ve selem- imân etmek⁶, itaat etmek⁷, verdiği hükme razı olmak⁸ esastır. Ona isyan ve eziyet⁹ yasaktır. O, tebliğ¹⁰, tebyin¹¹, tezkiye¹² ve Teşrî¹³ ile görevlendirilmiş ayrıca kendisine hikmet¹⁴ verilmiş olup insanlar için ideal bir örnektir.¹⁵

Bir önceki ders kitabı,¹⁶ "Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Konumu" ünitesiyle, ünitenin ilk konusu da "Hz. Muhammed'in Beşerî Yönü" başlığı ile başlamakta idi. Bunun, Hz. Peygamber'in konumunu tahfif eden bir algının oluşmasına sebep olabileceği gerekçesiyle yanlış olduğuna ilgili makalemizde değinmiştik.¹⁷ Kitaba, dersin ismi gözetilerek hadisin tanımı, amacı ve mahiyetinin açıklanması ile başlanmasının daha isabetli olacağını önermiştik.¹⁸ Yeni kitapta "Hadis İlmi Ve Temel Kavramları" ünitesinin ilk ünite olarak öne alınması faydalı olmuştur. Hadislerin kendisinden sadır olması yönüyle ilk üniteye Hz. Peygamber'i tanıtmakla başlanması düşünülse de bu doğru olmaz. Zira hadisin/sünnetin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri olduğu ancak ilgili terimlerin anlaşılması ile gerçekleşebilir.

İkinci ünitenin başlığının "Kur'an'a Göre Hz. Peygamber'in Konumu" yerine "Sünnetin Konumu" şeklinde değiştirilmiş olması da olumludur. "Peygamber'in Konumu" denince bu önemin Hz. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve

⁵ Yavuz Köktaş, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 2, Baskı (Rize: STS Yayınları, 2017), 19.

⁶ en-Nisâ, 4/13; el-A'râf, 158.

⁷ en-Nisâ 4/80; Âl-i İmrân 3/31; Âl-i İmrân 3/32; en-Nisâ 4/64, 65; en-Nûr, 24/51, 52, 56; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 198), "Ahkâm", 19; "Cihâd", 119; "İtisâm", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk., Şuayb el-Arnaûdî, Âdil Müşşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 195-1416), 2: 361.

⁸ en-Nisâ 4/59, 65; el-Ahzâb 33/36.

⁹ en-Nisâ 4/14, 115; el-Ahzâb 33/57; el-Enfâl 9/13.

¹⁰ el-Mâide 5/67, 92. 99; Ali İmrân, 3/20; en-Nahl 16/82; en-Nûr 24/54, el-Ankebût 29/18

¹¹ İbrâhîm, 14/4; en-Nahl 16/44, 64, 89; el-Enam 6/38.

¹² el-Kalem 68/4; eş-Şems 91/9.10; el-Cuma 62/2; el-Bakara 2/151; Al-i İmrân 3/31, 32, 132; el-Enfâl 8/20; el-Ahzâb 33/21, 66, 71; en-Nisâ 4/14, 64, 59; en-Nûr 24/51; eş-Şûrâ 26/ 108, 126, 131, 144, 163, 179

¹³ el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/29; Buhârî, "Nikâh", 27, "Zebâih", 28, "Tib" 57, "İlim", 39; Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, thk., Halil, Memûn Şeyhâ (Lübnan: Dâru'l-marife, 2005), "Zekât", 12, 1, 16, "Sayd", 15, "Nikâh", 37,38,39; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, thk, Muhammed b. Sâlih Râci (Riyâd : Beytü'l-efkârî'd-düveliyeye, t.y.), "Ferâiz", 4.

¹⁴ el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmrân 3/164; el-Ahzâb 33/34

¹⁵ el-Ahzâb 33/21; el-Kâlem 68/1-4.

¹⁶ Ramazan Yıldırım, v.dğr., *İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı* (İstanbul: Dergah Ofset Yayınları, 2013).

¹⁷ Ertuğay, "İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 157.

¹⁸ Ertuğay, "İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 157.

selem- yaşadığı dönem için olduğu yanlışlamasına sebep olabilme ihtimali vardır. Hz. Peygamber -sallahü aleyhi ve selem- bugün aramızda sünneti ile mevcuttur. Bu nedenle "peygamber" yerine "sünnet" kelimesinin tercih edilmesi günümüz açısından pratiğe yansıtma yönüyle daha anlamlı ve daha anlaşılırdır. Çünkü günümüz bireyi olarak öğrencinin hayatını peygamberle ilişkilendirmesi sünnet üzerinden gerçekleşmektedir. Bununla birlikte başlığın "Sünnetin Konumu"¹⁹ yerine Kur'an'a Göre Sünnetin Konumu" şeklinde olmasını daha isabetli olarak değerlendiriyoruz. 'Sünnetin Konumu' ifadesi biraz muallak bir ifadedir. "Neye göre sünnetin konumu?" istifhamı oluşabilir. "Kur'an" kelimesinin ilavesi, "Neye göre Konum?" sorusunu ortadan kaldıracak aynı zamanda Kur'an'ı Kerim'in belirleyici vasfı vurgulanmış olacaktır. "Sünnetin Konumu" başlığının kalması da mümkündür. Bu durumda 'Kur'an'da Sünnetin Konumu' 'Hadislerde Sünnetin Konumu', 'Sahabede Sünnetin Konumu' alt başlıklar halinde konunun şekillendirilmesi ile doğru anlama ve anlamlandırma mümkün olacaktır.

"Hz. Peygamber'e Olan İhtiyaç" başlığı altında kıymetli bilgiler verilmiş, Hz. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve selem- vahye dayandığına²⁰, beşer olduğuna,²¹ inanmanın,²² itaat etmenin,²³ ittiba etmenin²⁴ ve örnek almanın,²⁵ önemi ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Bu özellikler, paragraflar içerisine âyet ve hadislerden delillerle yerleştirilmiştir. Kanaatimizce konunun daha anlaşılır olması için açıklamalar küçük başlıklar altında verilmelidir. Başlık vermek mümkün değilse ilgili husustan bahseden paragrafın ilk cümlesi, başlık olabilecek cümle ile başlatılabilir. Bu cümle koyu siyah yazılarak başlık formuna sokulabilir. Nitekim bu uygulama "Hadis İlminin Diğer İlimlerle İlişkisi" başlığında yapılmıştır.²⁶

Hz. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve selem- beşerî özelliği belirtilirken sıradan bir beşer olmadığını ve diğer beşerlerden üstünlüğünü kavratıcı bilgi olarak önceki baskıda "محمد بشر لا كالبشر بل هو كاليقوت بين الحجر"²⁷ beytine güzel bir hatla yer verilmişti. Yeni baskıdan bu bilginin çıkarılması doğru olmamıştır.

"Sünnetin Dindeki Yeri" başlığı altında Hz. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve selem- "Tebyin", "Tebliğ", "Teşri", "Tezkiye" görevleri doğrudan ele alınmamıştır.²⁸ Teşri görevine net bir şekilde değinilmediği de ortadadır. Hz. Peygamber'e -sallahü aleyhi ve selem- olan ihtiyaç; "Tebyin", "Tebliğ", "Teşri", "Tezkiye"²⁹ başlıkları ile hiç olmazsa ilgili paragrafın ilk kelimesini bu kelimelerle başlatmak ve koyu siyah olarak yazmak suretiyle izah edilmelidir.

¹⁹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 37.

²⁰ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 38.

²¹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 39.

²² Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 39.

²³ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 39.

²⁴ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 40.

²⁵ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 40.

²⁶ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 14-17.

²⁷ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 39.

²⁸ Akyüz, "Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülâhazalar", 4.

²⁹ Akyüz, "Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülâhazalar", 4.

2. Ders Kitabının, Hz. Peygamber'e -sallahü aleyhi ve selem- Hürmet ve Muhabbeti Oluşturabilme Yetkinliği

Hız. Peygamber'e -sallahü aleyhi ve selem- hürmet ve muhabbeti oluşturmak, onun Kur'ân'a göre konumunu iyi vurgulamakla, sünnetinin değerini kavratmakla ve kendisinden bahsedilirken saygın bir dil kullanmakla gerçekleşecektir. Hız. Peygamber'e -sallahü aleyhi ve selem- sevgi ve saygı göstermek Kur'ân'ın emridir.³⁰

Kitapta; 165 yerde, "Peygamber Efendimiz"; 7 yerde, "Resulullah Efendimiz"; 6 yerde, "Resul-i Ekrem Efendimiz"; 52 yerde, "Resul-i Ekrem"; 1 yerde, "Merhamet Pınarı Efendimiz"; 1 yerde, "Nebiy-i Muhterem Efendimiz"; 32 yerde de "Efendimiz" ifadesi yalın olarak yer almaktadır. Kitapta geneli itibarıyla 212 yerde gerek terkip hâlinde gerek tek başına 'Efendimiz' ifadesinin kullanılması kültürümüz açısından, Efendimizle bir sevgi bağı oluşturması açısından aynı zamanda tatlı ve samimi bir hürmeti içeriyor olması yönüyle takdire şayandır. Bu bağlamda kitapta yer alan Efendimiz ile alakalı mehabet içerikli kullanımların, Millî Eğitim Bakanlığının, "Hadis dersi programında geçen; "Peygamberimize sevgi ve hürmet ifadelerinin farklı kullanımlarına da yer verilmelidir."³¹ ilkesi ile birebir örtüşmektedir.

Hız. Peygamber'in -sallahü aleyhi ve sellem- ismi zikredilince ardından salatü selam ifadesinin alışkanlık hâlinde dillerde yer etmesi gereklidir. Bu konuda; "Allah ve melekleri, Peygambere salat etmekte (onun şerefini gözetmeye, şanını yüceltmeye özen göstermektedir. Ey inananlar, siz de ona salat edin, (onun şanını yüceltmeye özen gösterin); içtenlikle selam edin.³² âyeti ve "Cimri, yanında anıldığım hâlde bana salavat getirmeyen kimsedir."³³ hadisi vb. hadislerde bir uyarı söz konusudur. Geleneğimizde hadis kaynaklarında "صلعم" şeklinde bir kısaltma yerine "صلي الله عليه وسلم" ifadesinden vazgeçilmemiştir. Önceki dönemlerde yazı yazmanın zorluğu ve yazı malzemelerinin kısıtlı olması da dikkate alınırca ne denli hassasiyet gösterildiği anlaşılacaktır. Günümüze gelince tezlerde makalelerde, tebliğlerde bilimsellikte çeliştiği ifade edilerek salatü selam okuma noktasında cimri davranılmaktadır.³⁴ Mevcut kitabın da bu konudaki hassasiyetinin yeterli olduğu söylenemez. Kitabın tamamında on yerde -sallahü aleyhi ve sellem- ifadesi kullanılırken bunun dışında (s.a.v.) kısaltmasıyla yetinilmiştir. Arapça metni verilen hadis tercümelerinde de metinde geçmekte olan "صلي الله عليه وسلم" ifadesi (s.a.v.) olarak tercüme edilmiştir. 98 yerde "sallahü aleyhi ve sellem" yerine "(s.a.v.)" kısaltması kullanılmış birçok yerde kısaltma dahi kullanılmamıştır. Kanaatimizce bu durumun düzeltilmesi faydalı olacaktır.

Kitapta Allah lafza-i celâli, "Allah (c.c.)", "Allah Teâlâ" şeklinde yazılmıştır. Kısaltma yerine Allah Celle Celâlühû şeklinde yazılması daha uygun olacaktır. Sallahü aleyhi ve sellem ifadesi en azından 10 defa kısaltmadan kullanılırken `celle

³⁰ Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, (03.09. 2019) el-Ahzâb 33/6, 56; el-Hucurât, 49/1, 2; en-Nûr 24/62, 63.

³¹ Bu konu hakkında bk. T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları 2018), 46.

³² el-Ahzâb 33/56.

³³ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî*, thk., Beşşâr b. Avvâd (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-islâmî, 1996), "Deavât", 100.

³⁴ Bkz. İSAM İlahiyat makaleler veri tabanı,

<http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>

celâlühû` ifadesine tamamıyla kısaltma olarak "(C.C.)" şeklinde yer verilmesi bir çelişkidir. Tazim, önce Allah -celle celâlühû- ile başlamalı, Hz. Peygamber -sallahü aleyhi ve selem- ve Ashâb-ı Güzînle devam etmelidir. Ashâb-ı Kirâm zikredilirken, Ehl-i Beyt'ten söz edilirken de saygı ifade eden sıfatlar ve dua cümleleri ihmal edilmemelidir. Kısmî de olsa kitabın bu noktada bir eksikliğinden söz edilebilir. Bu konuda ilgili kavramlar ilk geçtikleri yerde uzunca verildikten ve tarifleri, yapıpı önemi vurgulandıktan sonra kısaltma hâlinde kullanılması da mümkündür. Fakat öğrencilerin alışkanlık kazanmaları açısından kısaltmaya başvurulmamasının faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Konuşma dilimizde, hutbelerde, vaazlarda ve bazı yazılı metinlerde artan bir ivmeyle "Allah Teâlâ" ifadesi kullanılmaktadır. İslâm Ansiklopedisinde "Allah Teâlâ" ve "Allâhü Teâlâ" şeklinde iki kullanıma da rastlamak mümkündür. Hadis ders kitabında "Allah Teâlâ" ifadesi tercih edilmiştir. Türkçe açısından uygun olduğu düşünülse de bu tamlamanın Türkçesi "Yüce Allah" şeklindedir. Buradaki kullanım Arapça aslın Türkçe harflerle yazılmış hâlidir. Tescîl ilminden hareketle vakıf³⁵ kuralları açısından "Allah Teâlâ" kullanımı doğru olmasa gerekir. Geleneğimizde de "Allâhü Teâlâ" şeklinde kullanılmıştır. "Allah Ekber", "Allah Azîmü's-Şân", "Allah Zülcelâl denilmediği gibi "Allah Teâlâ" denilmesi yerine "Allâhü Ekber" de olduğu gibi "Allâhü Teâlâ" ifadesinin tercih edilmesini önermekten kendimizi alamıyoruz. Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzunda da tamlama tek kelimedeki yazılmış olmakla birlikte "u" harfi hafzedilmemiştir.³⁶ Dolayısıyla kitapta yer alan "Allah Teâlâ" ifadelerinin bir sonraki baskıda "Allâhü Teâlâ" şeklinde değiştirilmesini faydalı görmekteyiz.

3. Ders Kitabının Hadis Öğretimini Gerçekleştirebilme ve Hadis Önemini Kavratılabilme Yetkinliği

Yürürlükten kaldırılan kitapta, 'Hadise ittibâ vurgusunun zayıf kaldığına ve Hz. Peygamber'e -sallahü aleyhi ve selem- itaat etme zorunluluğunun Kur'ân-ı Kerim'e uymakla tamamlanacağı fikrinin yerleştirilmeye çalışıldığına işaret etmiştik.³⁷ Yeni kitapta; "Hz. Peygamber'e Olan İhtiyaç", "Hadis ve Sünnetin Dindeki Yeri", "Hadis ve Sünnetin Bağlayıcılığı", başlıkları ve bu başlıklar altında verilen bilgilerle konular, âyet- hadis bütünlüğü içerisinde gâyet güzel bir üslupla izah edilmiştir. Dinin anlaşılması ve anlatılmasında âyet-hadis bütünlüğünü dikkate almak önemlidir. "Su, nasıl iki elementin birleşmesiyle meydana geliyorsa, İslâm da temelde âyet ve hadisin birlikte yorumlanması ve yaşanmasından ibarettir."³⁸ Bu açıdan

³⁵ Vasl hâlinde hareke cezm edilmez. " الله تعالى " tamlamasında birinci kelimedeki vakıf yapıldığı takdirde son hareke sükûn üzere cezm edilir. Vakıf olabilmesi için de sesin ve nefesin kesilmesi yani iki kelime arasına nefes alınması gerekmektedir. Dahası sıfat ile mevsuf arasında ayıracak şekilde vakıf yapmak da vakfı kabîh olarak değerlendirilmiş uygun görülmemiştir. Konu Hakkında bkz. Nihat Temel, *Kur'an Kıraatında Vakıf ve İbtida* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2000), 41, 71; Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, 2. Baskı (İstanbul: Emin Yayınları, 2014), 263, 282, 270.

³⁶ Halûk Akalın, v.dğr., *Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu*, 27. Baskı (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012), 99.

³⁷ Bu tartışma hakkında bk. Ertuğay, "İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 160.

³⁸ Nihat Yatkın, *Hadis Anlamada Yöntem (Örnek Bir Uygulama)*, 1. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 15.

bakıldığında Kitap, Kur'ân-Sünnet bütünlüğünü esas alma amacı içerisinde hadis öğretimini başarı ile gerçekleştirmiştir diyebiliriz.

“Sünnetin Evrenselliği” başlığı altında verilen; “Size sıkı tutunduğunuz sürece yolunuzu şaşırmayacağınız iki şey bıraktım: Allah'ın Kitâb'ı ve Resulünün sünneti.”³⁹ “Ümmetimin tamamı cennete girecektir. Yüz çevirenler hariç “Ya Resulallah kim cennetten yüz çevirir ki?” diye sordular. Peygamber Efendimiz şöyle cevap verdi: “Kim bana itaat ederse cennete girer. Kim bana karşı gelirse o yüz çevirmiştir.”⁴⁰ “Sizi bıraktığım konularda siz de beni kendi hâlime bırakınız. Sizden öncekilerin helak oluş sebebi, (gereksiz) soru sormaları ve peygamberlerine muhâlefet etmeleridir. Size bir şeyi yasakladığımda ondan mutlaka kaçınınız; bir şeyi emrettiğimde ise gücünüzün yettiği nispette onu yerine getiriniz.”⁴¹ “Bazılarına ne oluyor ki, benim bizzat işlediğim (ve yapılmasına ruhsat verdiğim) bir şeyi işlemekten (hoşlanmıyor ve) çekiniyorlar. Allah'a yemin ederim ki, ben Allah'ı onlardan daha iyi bilir ve Allah'a karşı çok daha fazla korku duyarım.”⁴² Dahası Kitabın kapağının; “Size iki şey bıraktım onlara sınıksız tutunduğunuz takdirde asla sapıtmazsınız. Allah'ın kitabı ve Rasûlü'nün sünnetidir.”⁴³ hadisiyle tezyin edilmesi dersin amacıyla birebir örtüşmüş ve kitaba çok yakışmıştır. Söz konusu hadisler ve kitabın genelinde hadisin önemine yapılan vurguların değerli bir yaklaşımı barındırdığını görmekteyiz.

Kitap örnek verme açısından da zengindir. Başlıkların örneklerle şekillendirilmesi konuyu anlaşılır kılmaktadır. Ayrıca verilen her bir örnek öğrencinin/okuyucunun yeni bir âyet ve yeni bir hadis öğrenmesine zemin oluşturmaktadır. Bir önceki kitap örnek verme açısından yeterli değildi.⁴⁴ Yeni kitapta çokça âyet ve hadis konunun açıklanması amacıyla örnek olarak verilmiştir. I. ünite; 8 âyet, 23 hadis, II. ünite; 37 âyet, 15 hadis, III. ünite; 5 âyet, 7 hadis, IV. ünite; 11 hadis, V. ünite; 6 âyet, 9 hadis, VI. Ünite; 4 âyet, 21 hadis olmak üzere yaklaşık 150 âyet-hadis örnek olarak verilmiştir. Bunlara ilaveten ünitelerin sonunda ‘Salih Amel’, ‘Kur’ân ve Sünnete Bağlılık’, ‘Ahlâk’, ‘Muamelat’, ‘İlim’, ‘Hadis ve Sünnetin Anlaşılması’ konularında toplamda 42 hadis Türkçe çevirileri ve Arapça metinleri ile yer almaktadır. Verilen metinler, konuların kavratılması yanında Kur’ân-Sünnet bütünlüğünün ortaya konulması açısından da isabetli bir şekilde belirlenmiştir.

Öğrenciye farklı bir bakış açısı kazandıracak nitelikte yeni bir uygulama olarak her ünitenin sonunda “Okuma Parçası” başlığı altında toplamda 6 hadisin şerhine de⁴⁵ yer verilmiş ve hadislerin sahâbî ravileri; Ebû Hureyre, Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Amr b. As, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mesûd’un –radiyallâhü anhüm- tanıtımı yapılmıştır. Belki “Okuma Parçası” başlığıyla verilen hadislerin tamamı müksirûn ravilerin rivâyet ettiği hadislerden seçilebilirdi. Bir hadis ilavesiyle toplam 7 hadisin ve 7 müksirûn sahibinin bilgisi verilebilirdi. Ashabı kiramın hepsi

³⁹ Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî, *Muvatta-i Mâlik*, thk., Muhammed Fuad Abdulkâki (Mısır.; Dâru'l-hadis Yayınları, 199), “Kader”, 3.

⁴⁰ Buhârî, “İ'tisâm”, 2.

⁴¹ Buhârî, “İ'tisâm”, 2; Müslim, “Hac”, 412.

⁴² Buhârî, “İ'tisâm”, 5.

⁴³ İmam Mâlik, *Muvattâ*, “Kader”, 3.

⁴⁴ Ertuğay, “İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, 167.

⁴⁵ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 32, 56, 85, 110, 132, 151.

bizim için örnektir ve baş tacıdır. Fakat 1000'den fazla hadis rivâyet ederek hadise daha fazla hizmetleri olması sebebiyle, kendisinden bahsedilecek sahâbiler de sınırlı sayıda ise, dersin de hadis olması nedeniyle müksirûn⁴⁶ sahâbiler öne alınabilirdi.

Bir önceki kitapta, görselliği zenginleştirmek için verilen resimlerde de problemler mevcuttu. Yeni kitapta; bilgiye daha kolay ulaşma, öğrendiklerini kontrol etme, bilgiyi kalıcı kılma, kitabı çekici hâle getirme gibi birçok güzelliği barındıran "Bilgi Kutusu" "Yorumlayalım" "Not Edelim" "Tartışalım" "Biliyor Musunuz?" "Tamamlayalım" "Değerlendirelim" "Araştıralım" "Düşünelim" "Listeleyelim" "Dolduralım" "Dikkat Edelim" başlıklarında verilen eğitici kutular, içerdiği öz bilgilerle derse katkı sağlamaktadır.

Bir önceki kitapta, mevzu/uydurma hadisleri merkeze alan hadis ilminin amacını da bu merkez üzerinden inşa etmeye çalışan bir anlayış mevcuttu.⁴⁷ Çok sayıda uydurma hadis olduğu, hadisçilerin bu hadisleri tespit için yoğun çaba sarf ettikleri, hadis uydurmanın önüne geçmeyi tam anlamıyla başaramadıkları⁴⁸ vurgusu yapılıyor, adeta bundan sonrası siz öğrencilere ait deniliyordu. Bu yaklaşım hadise şüpheyle bakmayı tetikleyen bir yaklaşımdı. Oysa hadis kitabını okuyan bir öğrencide; "Muhaddisler ne denli sağlam tedbirler almış ve ciddi değerlendirme ölçütleri ile hadislerin sıhhatini tespit edip art niyetli girişimleri boşa çıkarmış da hadislerin korunarak günümüze kadar gelmesini ve bizlere ulaşmasını sağlamışlardır." kanaati oluşmalıdır.⁴⁹ Yeni kitap bu kanaati oluşturacak niteliktedir.

Uydurma hadisleri ayıklamak ya da sahih hadisleri koruyup aktarmak her ikisinin de aynı kapıya çıktığı doğrudur. Fakat birinde tutmak diğerinde atmak öne çıkmaktadır. Birinde olumlu diğerinden olumsuz bir bakış belirginleşmektedir. O nedenle üslup önemlidir.

Yazılanlarda ve konuşulanlarda pozitif bir üslup kullanmak, -sakındırmak amaçlı, tanıtp tarif etmek maksatlı- zorunlu hâller dışında istenmeyenden/şer olandan ziyâde isteneni/ hayır olanı dile getirmek daha faydalı olacaktır. Şerri yıkmaya uğraşmak yerine hayrı yapmaya odaklanmak hayır içinde olmayı da sağlayacaktır. Muâz -radiyallahu anhü- der ki: "Rasûlullâh tavaf yaparken ona yaklaştım ve 'İnsanların hangisi en şerlidir?' diye sordum. O da *siz şerden değil, hayırdan sorun...*" buyurdu ve bunu üç defa tekrarladı.⁵⁰ Bu uyarının üslup içerikli bir uyarı olduğu ortadadır.

Yeni kitapta hadisin değerini ve önemini benimseten bir üslûbun olduğunu görmek sevindirici olmuştur. Kitapta yer alan şu cümleler bu düşüncemize zemin oluşturmaktadır. "Hadis ilmi, Peygamber Efendimizi tanımayı ve anlamayı

⁴⁶ Ebû Hureyre (ra), Abdullah b. Ömer (ra), Enes b. Malik (ra), Hz. Aişe (ra), Abdullah b. Abbas (ra), Cabir b. Abdullah (ra), Ebû Said el-Hudrî (ra), Abdullah b. Mesud (ra), Abdullah b. Amr b. el-As (ra), Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 277.

⁴⁷ Tartışma Hakkında bkz., Ertuğay, "İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 173.

⁴⁸ Ramazan Yıldırım v.dğr., *Hadis Ders Kitabı*, 3. Baskı (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2012), 91.

⁴⁹ Ertuğay, "İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 173.

⁵⁰ "... لَا تَسْأَلُونِي عَنِ الشَّرِّ وَسَلَوْنِي عَنِ الْحَيْرِ..." Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, ed-Dârîmî, *Sünenü'd- Dârîmî*, thk., Hüseyin Selim Esed, (Riyâd: Dâru'l-muğnî Yayınları, 2000), "Mukaddime", 34.

amaçlayan bir ilimdir." "Onun hakkında doğru bilgi edinilmesine büyük özen gösterir." "Gerçekte Resul-i Ekrem'in sözü olmayan herhangi bir cümlenin onun tarafından söylenmiş gibi aktarılmasına izin vermez.", "Ona ait olmayan bir davranışın, onun tarafından yapılmış gibi anlatılmasına engel olur." "Peygamber Efendimiz hayatta iken onun sözleri, davranışları ve güzel ahlâkı Müslümanlar arasında kurallı ve dikkatli bir biçimde, büyük bir titizlikle anlatılmaya başlanmış, her kuşaktan Müslümanlar bu yöntemleri muhafaza edip geliştirmeye gayret etmişlerdir.⁵¹ "Hadisler, Kur'ân-ı Kerim'den sonra dinimizi öğreneceğimiz ikinci kaynaktır.⁵² "Peygamber Efendimizin hadislerini korumak ümmetin görevi olmuştur."⁵³ "Tenkit sisteminde yapılan, asla Peygamber Efendimizi eleştirmek değildir." "Resulullah'ın bir hadisi karşısında Müslümana düşen görev, o hadisi samimiyetle kabul etmek ve baş tacı etmektir."⁵⁴ Bu cümleleri çoğaltmak mümkündür.

4. Düzeltmesinde Fayda Görülen Hususlar

Kitabın 2017 baskısı ile 2018 baskısı arasında bazı farklar olduğunu, yeni düzenlemelerin yapıldığını görmüş olmak sevindiricidir. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün, üniversitelerin ilahiyat fakültelerinin hadis kürsülerinden kitapla ilgili görüş istemeleri de memnuniyet vericidir. Bu gayretler kitapta yer alan ve düzeltilmesinde fayda gördüğümüz tespitlerimizi aktarmada cesaretimizi arttırmıştır.

Kanaatimizce kitapta giderilmesi gereken bazı eksiklikler bulunmaktadır. Aslında kitap, alanın uzmanı ve ülkemizin saygın ilim adamları tarafından kaleme alınmıştır. Bu dahi kitabın niteliğini artıran önemli bir husustur. Bizim ifade edeceğimiz hususlar, cemaatle namaz esnasında imamın tam arkasında durup fatihlik yapan kişinin müdahâleleri babındandır. Her ne kadar fatih imam kadar mahir olmasa da imamın kıraatinde yanlışları düzeltebilir. Fatihin, imamın doğru kıraatini yanlış zannıyla düzeltmeye teşebbüs ettiği de olmaktadır. Bu noktada bir fatihlik görevi üstlenmek istiyoruz. Düzeltmesinde fayda gördüğümüz hususlardan tespit edebildiklerimizi ünite ünite ele almakta fayda mülâhaza ediyoruz.

4. 1. Hadis İlmi ve Temel Kavramlar Ünitesi

"Hadis İlminin Diğer İslâmî İlimler ile İlişkisi" konusunda Hadis Tefsir ilişkisi anlatılırken "Peygamberimiz -sallahü aleyhi ve selem- hayatta iken hiçbir Müslüman Kur'ân'ı tefsir etmeye kalkışmamıştır."⁵⁵ cümlesinde kalkışmak kelimesi geçmektedir. Kalkışmak: Gücünün üstünde ve zorca bir işi yapmak üzere harekete geçmek, yersiz bir şeyi yapmaya kalkmak,⁵⁶ anlamına gelmektedir. Kalkışmak kelimesi, tefsir yapmanın sonraki dönemde de yersiz bir iş olduğu algısına sebep olabilir. "Kalkışmak" yerine "ihtiyaç duymamıştır" denebilir.

⁵¹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 12, 13.

⁵² Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 116.

⁵³ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 116.

⁵⁴ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 116.

⁵⁵ Yeni Kitap, 15.

⁵⁶ Kubbealtı Lügati, (KA) (Erişim: 05.Ağustos. 2019).

Aynı başlıkta, “Nitekim tefsir kitaplarının bir bölümünü rivâyet tefsirleri oluşturmaktadır.”⁵⁷ cümlesi yer almaktadır. Bu cümlede öğrencinin henüz anlamını bilmediği “rivâyet” kelimesi geçmektedir.⁵⁸ Aslında ilgili paragraf maksadı izaha kâfidir. Son cümle tamamıyla çıkarılabilir.

“Hadis İlminin Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi” başlığı altında konu örneklerle zenginleştirilmiş, fakat “Siyer-Hadis” “Dil Bilim-Hadis” ilişkisi örnekendirilmemiştir.⁵⁹ Dil Bilim-Hadis ilişkisi iki paragrafla tamamlanmış her iki paragrafta da “konuşurken edebî bir dil kullanırdı”, “edebî sanatlarla yer verirdi”, “Resulullah’ın konuşması edebî bir özelliğe de sahipti”⁶⁰ cümleleri ile tekrara düşülmüştür.

“Hadis İlminin Temel Kavramları” başlığı altında Hadis terimi işlenirken, ‘Dolduralım’ bilgi kutucuğunda; “Hadis çeşitlerinden kavli, fiilî ve takrîrî hadis çeşitlerinin anlamlarını yazarak kavram haritasını dolduralım.” ibaresi zikredilmiştir. Bu ibarede iki defa “çeşit” kelimesi geçmektedir. “Çeşit” yerine “kısım” / “bölüm” sözcüğünün kullanılması daha uygun olabilir. Hadis Çeşitleri ünitesinde de “kavli”, “fiilî”, “takrîrî” şeklinde bir çeşitten söz edilmemektedir.⁶¹

Aynı başlıkta takrîrî hadise örnek olsun diye; Hz. Aişe (r.a.) dedi ki: “Resulullah sabah namazını kıldırır, Mü’min kadınlar da onunla beraber kılarlardı.”⁶² hadisi seçilmiş ve şu yorum yapılmıştır: “Öyle anlaşılıyor ki Peygamber Efendimiz kadınların sabah namazını kılmak için mescide gelmelerine izin vermiş, onların bu davranışını onaylamıştır. Bu tür hadisler hakkında takrîrî hadis terimi kullanılır.”⁶³ Kanaatimizce bu hadisin takrîrî hadis olduğu şüphelidir. “Öyle anlaşılıyor ki Peygamber Efendimiz kadınların sabah namazını kılmak için mescide gelmelerine izin vermiş...”, ifadesi önceden alınmış sözlü bir izin olarak algılanabilir. Önceden cemaate iştirak için sözlü izin almış olmak sonradan da cemaate iştiraki onaylanmış olmak çelişik durmaktadır. Sözlü izin alınınca kavli hadis olmuş olur. Ayrıca cemaate katılmayı teşvik eden hadislerde müzekker formlar kullanılmış olsa da bu durum, cemaate erkeklerin katılımının elzem olmasından ve Arapçanın dil özelliğinden kaynaklanan bir husustur. Hanımlara yönelik yasaklayıcı bir içerik taşımaz. Ayrıca ders kitabının 45. sayfasında hanımların cemaate gelmelerine izin veren kavli bir hadis de yer almaktadır.⁶⁴ Bu konuda daha açıklayıcı olan başka örnekler verilebilir.⁶⁵

⁵⁷ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 14.

⁵⁸ Akyüz, “Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 3.

⁵⁹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 17.

⁶⁰ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 18.

⁶¹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 91-112.

⁶² Buhârî, “Salât”, 13.

⁶³ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 21.

⁶⁴ “Sizden izin istediklerinde kadınların camiye gitmesine engel olmayınız.” buyurduğunu rivâyet etmişti. Bunun üzerine oğlu Bilâl: “Vallahi biz onları engelliyoruz.” dedi. Babası Abdullah; “Ben Resulullah şöyle buyurdu diyorum; sen, biz onları engelliyoruz diyorsun.” diye oğlunu azarladı. Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 45; Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 45.

⁶⁵ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 20.

Aynı başlık altında; “Sünnetin Dini Terim Anlamı”, isimli bilgi kutucuğunda “sünnete” getirilen tarif, hadisçilerin açıklamasıdır.⁶⁶ O Nedenle başlık “Bir Hadis Terimi Olarak Sünnet” şeklinde değiştirilmelidir. Başlık “Dini Terim” şeklinde olduğunda, fıkıh, usûl ve kelam açısından, yapılan tariflerin de burada yer alması gerekirdi

Yine Sünnet kavramı izah edilirken “Hadisleri tespit, nakil ve anlamaya yönelik ilim dalına da hadis ilmi denilmiştir.”⁶⁷ cümlesi ile “Hadis İlmi” tarifine yer verilmiştir. Bu tarifi sünnetle ilişkisinin olmadığı söylenemez. Fakat tarifi “Hadis İlminin Konumu” ve önemi başlığı altına alınması daha isabetli olacaktır. “Hadis İlminin Konumu” başlığı altında dolaylı bir açıklamaya yer verilmiş olmakla birlikte “Hadis İlmi” ile ilgili doğrudan bir tanım da yapılmamıştır.

“Not Edelim” bilgi kutucuğunda yer verilen “fıkhî açıdan sünnet” izahları arasında “...Resûl-i Ekrem’e ait her türlü malzemeyi sonraki nesillere ulaştıran metinler...”⁶⁸ cümlesinde geçmekte olan “malzeme” kelimesi zarif olmamıştır. “Malzeme” yerine ‘bilgi’, ‘birikim’, ‘söz’, ‘fiil’, ‘takrir’ ya da daha uygun bir kelime tercih edilmesi güzel olacaktır. Ayrıca, bilgi kutucuğu kutucuk olmaktan çıkmış kutu olmaya dönüşmüştür. Kutucuğun içeriği biraz azaltılabilir.

“Rivâyet, Râvi” kavramlarına getirilen açıklamalarda “Hadis ilmi, Peygamber Efendimiz ile ilgili haberlerin rivâyetini konu edindiği için bu rivâyetlerin sağlam olması, bozulma ve değişmeye uğramaması önemlidir.”⁶⁹ hükmü yer almaktadır. “Bozulma” ve “değişme” kavramlarının, daha pozitif olduğunu düşündüğümüz “korunup muhafaza edilmesi önemlidir” cümlesi ile değiştirilmesi önerimizdir.

Aynı konuda yer alan; “Takdir edilecektir ki günlük hayatımızda bile bilgi edinmeye çalışırken belli bir özen gösteririz.”⁷⁰ ifadesinin, hadis rivâyetine gösterilen özeni vurgulamada zayıf kaldığını düşünmekteyiz. Zira günlük hayatta güvendiğimiz birçok bilginin sağlıklı olmadığına sıkça rastlamaktayız. Dolayısıyla bu izah, rivâyete güveni pekiştirmek yerine güveni hafifletmektedir. O nedenle cümleyi “hayati öneme sahip bilgileri elde etmeye çalışırken titiz davranırız. Hadisler aktarılırken de son derece ciddi sorgulama süzgecinden geçirilmiştir.” biçiminde ifade edebiliriz.

Sened/İsnad başlığı altında aşağıdaki şema verilmiştir.

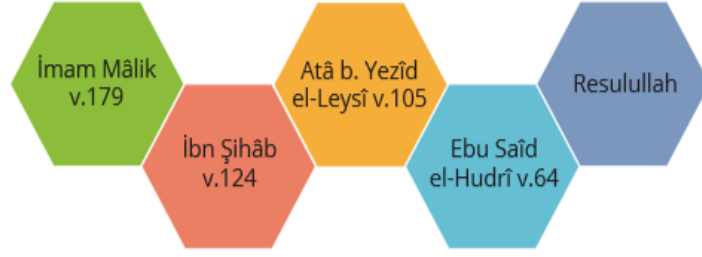
⁶⁶ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 22.

⁶⁷ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 22.

⁶⁸ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 23.

⁶⁹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 23.

⁷⁰ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 24.

Senedi daha anlaşılır hâle getirmek için verilen bu görselin senedi, sendin müntehasını ve mübtedasını doğru algılamak açısından bir sorun taşıdığını düşünmekteyiz. Bu soruna muhtemelen Arapça ve Türkçe'nin farklı yönlerden başlamış olması sebebiyet vermektedir. Sened şemasının, örnek olarak verilen Arapça hadis metninin hemen altında Arapça olarak; Türkçe hadis metninin hemen altında da Türkçe olarak verilmesinin, senedin son halkasına da hadisi en son okuyan kişi olarak kendimizin/öğrencimizin ilave edilmesinin ve metinle sened şemasında geçen isimlerin oklarla birleştirilmesinin daha anlaşılır olacağını düşünmekteyiz.

Ayrıca bu görselde olduğu gibi birbiri ile geçişkenliği olmayan bir görsel yerine, zincir şeklindeki figürün verilmesi daha uygun olmaktadır.

Raviler de halkalar üzerine yazılabilir. Peygamber efendimizin yer aldığı halkanın devamına hadis metninden en azından birkaç kelime konulmalıdır. Zincirin halkalarının birbirine bağlanmış olması senedin ittisalinin daha iyi anlatılmaktadır. Ayrıca senet tanımları yapılırken genellikle "râvî zinciri" ifadesi kullanılır. "Ravi zinciri" ifadesi ile ne demek istendiği de böylece netlik kazanmış olur. İmam Hatip Lisesinde öğretmenlik dönemimden yazılı sınavlarda senet zinciri sorularına verilen cevaplardan hatırladıklarımla ifade etmeliyim ki "ravi zinciri" denince zihinlerde "ravilerin bağlandığı zincir", "ravilerin boyunlarına/bileklerine bağladığı zincir", "ravinin elinde taşıdığı zincir" gibi biraz da insanı gülümseten algılara rastlanmaktadır.

Yine aynı başlıkta; "Paylaşalım" bilgi kutucuğunda "Bir arkadaşınız, hadis olduğu söylenen, ancak kaynağı belirtilmeyen bir sözü sosyal medyada paylaşıyor ve herkesin Allah (c.c.) rızası için beğenmesini ve paylaşmasını istiyor. Üstelik bu paylaşımın sevap kazanılacağını ileri sürüyor. Bu durumda hadislerin senedle rivâyet edilmesi gerektiğini bilen bir kişi olarak siz nasıl davranırdınız?"⁷¹ şeklinde bir bilgi yer alıyor? Bu cümlede geçmekte olan "hadislerin senedle rivâyet edilmesi gerektiğini" yerine "hadislerin kaynağı belirtilerek paylaşılması/aktarılması gerektiğini" ifadesinin konulması daha isabetli olmalıdır. Zira tasnif dönemiyle birlikte kaynak belirtmek daha önemlidir. Günümüz için "hadis rivâyet etmek" kullanımı da uygun olmasa gerektir. Kitapta ilgili konunun son paragrafında

⁷¹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 25

“kaynak” vurgusu da yapılmıştır. Bilgi kutucuğunun açıklamalara uygun olarak düzenlenmesi tutarlı olmayı sağlayacaktır.

“Metin” başlığı altında konuyu izah için örnek verilen hadisin senedi zikredilmemiştir. Bir önceki konuda yer alan “Müslüman ilim adamları, hadisleri her zaman senedle öğrenmeye ve senedle aktarmaya gayret etmişlerdir.” “Bugün bizler de hadis okurken, hadisleri senetleriyle aktaran kitapları tercih etmeliyiz.”⁷² açıklamalarıyla bu durum çelişmektedir. O nedenle senet verilmelidir aksi hâlde hadis eksik bırakılmış olacaktır.

Sayfa 29’da bazı hadis usûlü kitapları verilmiştir. Bu kitaplardan biri Hayrettin Karaman aittir. Her ne kadar Hayrettin Karaman çok yönlü bir âlim olsa da akademik çalışmaları İslâm Hukuku alanındadır. Verilen eserlerde “İslâm hukuku” alanından bir müellifin eseri yerine “Hadis” alanından bir isim tercih edilebilirdi. Ayrıca konuya girişte “Hadis ilmi ile ilgili ana kavramlar...” denmiş fakat kavramları konu eden bir eser, örnekler arasında yer almamıştır.

4. 2. Sünnetin Konumu Ünitesi

İlgili ünite “Sünnetin Dindeki Yeri” başlığını izah için verilen Hz. Peygamber, “Suçluları cezalandırdı.”⁷³ cümlesi, affettiği kimseler düşünüldüğünde isabetli olmamıştır. Cümle kaldırılabilir. Veya “Suçluları cezalandırdı ya da affetti”/“davaları karara bağladı” cümleleri tercih edilebilir.

“Hadis ve Sünnetin Bağlayıcılığı” başlığı altında “visal orucu” ifadesi geçmekte⁷⁴ ancak bir açıklama da yapılmamaktadır. Tamamlayıcı açıklama, bilgi kutucuğunda verilmiş, bilgi kutucuğu da farklı bir sayfada yer almıştır. Bilgi kutucuğunun ilgili sayfaya taşınması gerekmektedir.

“Sünnetin Evrenselliği” konusunda; “Kur’ân’ın evrensel nitelikli âyetlerini söz veya uygulamayla açıklayan hadis ve sünnet malzemeleri de evrensel nitelikli kabul edilir.” cümlesinin “Kur’ân’ın evrensel nitelikli âyetlerini” kısmı “Kur’ân âyetlerini...” olarak güncellenmesinde fayda olduğunu düşünüyoruz. Mefhum-u muhâlifinden hareketle Kur’ân’ın evrensel olmayan âyetleri de varmış yargısına hizmet edebilir. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi cümledeki “malzeme” sözcüğünün daha zarif bir sözcükle değiştirilmesi gerektiği de unutulmamalıdır.

Konu, “Bunlar dışında daha pek çok alanı ve rivâyeti evrensellik yaklaşımı içine katmak mümkündür.” cümlesi ile bitmektedir. Bu cümle irdelendiğinde rivâyet dışında nasıl bir alan olabileceği sorusu zihinlere gelmektedir. Dolayısıyla “alan” kelimesinin kullanılması mânâya pozitif bir etkide bulunmamaktadır. Bu sebeple “alan” kelimesi ile ne kastedildiği anlaşılır olmadığı için çıkarılmalıdır.

4. 3. Hadis Tarihi Ünitesi

Tarihi süreçte etkileyici, yön verici bazı önemli gelişmeler, zaman dilimleri ve şahsiyetlerle çok ciddi kavşak noktaları oluşmaktadır. Konu işlenirken bu realiteyi göz önüne almak gerekmektedir. Bu hassasiyeti göstermek konunun daha kolay anlaşılmasını sağlamanın yanında aynı zamanda bir zorunluluktur da.

⁷² Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 26.

⁷³ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 44.

⁷⁴ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 47.

Hadis Tarihi açısından baktığımızda sürecin, farklı şekillerde isimlendirilen tasniflerine rastlamaktayız: 'I. Asırda Hadis', 'II. Asırda Hadis', 'III. Asırda Hadis', ...şeklinde zaman merkezli bir sıralama yapılmaktadır. Veya "Hz. Peygamber -sallahü aleyhi ve selem-Döneminde Hadis", "Sahabe Döneminde Hadis", "Tabiin Döneminde Hadis", ... şeklinde şahsiyetler üzerinden bir isimlendirme tercih edilmektedir. 'Sünnetin Tespit Dönemi', 'Sünnetin Tedvin Dönemi', 'Sünnetin Tasnif Dönemi', 'Sünnetin Tehzip Dönemi' gibi, yapılan işler üzerinden bir sınıflandırmaya da yapılmaktadır.

Kitapta, Hadis Tarihi; '1. Peygamber Efendimiz Döneminde Hadis', '2. Sahabe Döneminde Hadis', '3. Tabiin Döneminde Hadis', '4. Hadislerin Tedvin ve Tasnifi', '5. Tedvin ve Tasnif Dönemi Sonrası Çalışmalar' şeklinde sınıflandırma tercih edilmiş. Bu sınıflandırmanın ilk üçü önemli şahsiyetler üzerinden, son ikisi de gerçekleşen işler üzerinden yapılmıştır. Kanaatimizce sınıflandırmanın tek tip olması daha anlaşılır olacaktır. 'Tespit Dönemi', 'Tedvin Dönemi', 'Tasnif Dönemi', 'Tehzip Dönemi' olarak tasnif edilmesi⁷⁵ ve alt başlıkların da şahsiyetler üzerinden oluşturulması karışıklığı önleyecektir. Meselâ kitapta; 'Tabiin Dönemi' denmiş, arkasından 'Tedvin Dönemi' başlığı konmuştur. Bu sıralama, tedvin faaliyetlerinin, tabiin neslinden sonra başladığı algısına sebep olmaktadır. Oysa hadislerin tedvini bizzat bu nesille başlamıştır. Ayrıca '4. Hadislerin Tedvin ve Tasnifi' şeklinde bir üst başlık kullanılmış hemen altında '4.1. Tedvin ve Tasnif Faaliyetleri'⁷⁶ alt başlığı verilmiş, fakat bu tercihle birlikte alt başlıkla üst başlık arasında herhangi bir fark oluşmamıştır. Tek başlık altında verilen "Tedvin" ve "Tasnif" ifadeleri de ayrı ayrı başlıklar olarak güncellenmelidir.

'Peygamber Döneminde Hadis' başlığında, "Sözümü işiten ve işittiği şekilde bir başkasına ulaştıran kişinin Allah yüzünü ak etsin."⁷⁷ hadisi ele alınmıştır. Aynı hadis, daha önce 'Ravi-Rivâyet' başlığı altında da geçmektedir. Tekrara düşülen bu hadisin kullanımının, 'Peygamber Döneminde Hadis' konusuna daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple daha önce geçtiği yerden kaldırılabilir.

'Sahabe Döneminde Hadis' konusu işlenirken hadis yazan sahabe örnekleri arasında Azamî'nin 'Hadis yazan sahâbilerin tespitine yer verilebilir.'⁷⁸

Ayrıca 'Tedvin ve Tasnif Faaliyetleri' işlenirken; Tedvin faaliyetini, Abdülaziz b. Mervan'ın başlattığı ile ilgili bilgiler çıkarılabilir.⁷⁹ Konuyu uzatmakta aynı zamanda bilgi karışıklığına sebep olmaktadır. Tedvinin resmî olarak Ömer b. Abdü'l-Azîz'in emriyle başladığı bilgisi ile iktifa edilebilir. Aksi takdirde öğrenci, merkezi sınavlarda konuyla ilgili sorularda hata yapabilir. Nitekim 17/03/2013 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Mesleki Bilgiler Seviye Tespit Sınavında 41. soruda hadislerin tedvini kapsamında bir soru sorulmuş doğru cevap olarak "c) Ömer b. Abdülazîz" gösterilmiştir.⁸⁰

⁷⁵ İsmail Lütfü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 6. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008), 26, 39, 49, 137.

⁷⁶ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 68.

⁷⁷ Buhârî, *İlim*, 25.

⁷⁸ Muhammet Mustafa el- A'zâmî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, trc., Hulusi Yavuz, (İstanbul: İz Yayıncılık Yayınları, 1993), 34-41.

⁷⁹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 68.

⁸⁰ Memurlar Net, (MN) "Sınav", (Erişim: 13.Ağustos. 2019).

Tasnifle ilgili açıklamalarda “Tasnif, tasnif yoluyla meydana getirilen eserlere ise Musannef adı verilir.”⁸¹ cümlesinde “musannef” kelime anlamında kullanılmıştır. Bu açıdan doğru olmakla birlikte terim açısından doğru değildir. Bir sonraki paragrafta geçen tasnif edilen eserlere “Câmi’, Sünen, Musannef, Muvatta’ ve Âsâr” gibi isimler verilmiş.⁸² cümlesi ile de çelişmektedir. “Tasnif, tasnif yoluyla meydana getirilen eserlere ise Musannef adı verilir.” cümlesi kaldırılmalıdır.

İlgili başlıkta, Sünenlere getirilen izahta; “Musannef türlerinden Sünenlerde genellikle, Hz. Peygamber’in ‘merfu’ adı verilen rivâyetleri bulunur.”⁸³ cümlesinde “merfu” kavramı yer almaktadır. Merfu kavramı henüz öğrencinin bildiği bir kavram olmadığından onun yerine “Peygamber’e nispet edilen söz, fiil ve takrirlere yer verilir.” cümlesi daha uygun düşmektedir. Ayrıca bu haliyle cümle, Hz. Peygamberin rivayetleri olarak anlaşılmaktadır. Musannefler tarif edilirken; “Musannefler ise sünenlerin muhtevasına sahabe ve tabiunun söz ve fillerinin ilavesiyle meydana getirilmiş eserlerdir.”⁸⁴ açıklaması yer almaktadır. Bu tarifte “mevkuf” ve “maktu” hadislere yer verilir denmemiş, daha açıklayıcı olduğu için “sahabe ve tabiunun söz ve fillerin” ifadesi kullanılmıştır. Sünenlerin tarifinde de aynı yöntem izlenmelidir.

Tasnif çeşitleri anlatılırken iyi bir tasnif yapılamamıştır. Konu anlaşılabilir bir hâl almıştır. Musannef eserlerin her birini ayrı paragrafla ve paragrafın ilk kelimesinin bir tasnif çeşidine ayrılması ve kalın harflerle yazılması ile konu netleştirilebilir. Tasnif çeşitlerine öğrencinin ileride karşılaşacağı sınavlarda soru çeşidi olarak sıkça başvurulmaktadır.

Tasnifle ilgili açıklamalarda “Ale’l-Ebvab” “Ale’r-Rical” terimlerine yer verilmemiş, bilgi kutucuğunda yer alan ‘Konularına Göre Tasnif’, ‘Ravilerine Göre Tasnif’ notuyla yetinilmiştir.⁸⁵ Konularına Göre Tasnif’, ‘Ravilerine Göre Tasnif’ şeklinde bir hadis terimi yoktur. Bu ifadeler, ilgili terimlerin açıklamalarıdır. Orijinal terimlerin tercih edilmesi en azından parantez içi kelimelerle verilmesi isabetli olacaktır.

Kitabı sadeleştirme adına olsa gerek konularda bazı kısıtlamalara gidilirken bir taraftan de gereksiz ayrıntılara yer verilmektedir. Tasnif türleri için Cami, Musannef, Sünen yeterlidir. Muvatta ve Âsâr⁸⁶ adlı eserler gereksiz bir ayrıntıdır. Doğrusu da musanneflerin içine dâhil edilmesidir. Diğer taraftan Mucemler açıklanırken “hadis talebesinin hocasını esas olarak oluşturduğu mucemler”⁸⁷ bilgisi tanımda yer almamış, tanım eksik kalmıştır. Bu eksiklik telafi edilmelidir.

“Kütüb-i Sitte ve Musannifleri” başlığı altında altı kitap verildikten sonra **koyu** olarak yazıldığı için bir başlık gibi duran ‘Kütüb-i Tisa’ya ayrılmış bir paragraf arkasından, ilgili üç esere yer verilmiştir. Bunun yerine “Kütüb-i Sitte ve Musannifleri” başlığı “Kütüb-i Tisa ve Musannifleri” olarak değiştirilmelidir. “Kütüb-i Sitte ve Musannifleri” konunun sonunda verilen şemada da “Kütüb-i

⁸¹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 69.

⁸² Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 69.

⁸³ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 70.

⁸⁴ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 70.

⁸⁵ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 69.

⁸⁶ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 69.

⁸⁷ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 70.

Tisa", "Kütüb-i Sitte" yanında eşit bir başlık gibi hatta altındakilere bakılınca daha kapsayıcı olarak durmaktadır.⁸⁸ Ayrıca bilgi kutucuğunda "Kütüb-i Tisa" başlığı altında, Sünen-i Dârim'î son kitap olarak verilmiş, oysa açıklamalarda sondan bir önceki kitap olarak kaydedilmiştir. Bu da düzeltilmelidir.

"Tedvin ve Tasnif Sonrası Hadis Çalışmaları" başlığı altında, "Kırk Hadis"⁸⁹ derlemelerinden bahsedilmiştir. Kırk Hadis yanında "Erbaûn"⁹⁰ ifadesini de kullanmak, hadis ıstılahlarını belletmek açısından isabetli olacaktır.

Eser örnekleri arasında Cumhuriyet Dönemi Hadis çalışmalarının ilki olması açısından "Tecdî-i Sarih Tercüme ve Şerhi" çalışmasından bahsedilmelidir. İlâveten son dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan "Hadislerle İslâm" kitabı da zikredilmelidir. Söz konusu eser, konulu hadis çalışmalarına güzel bir örnek olması ve kendisine interaktif olarak ulaşılabilmesi açısından faydalı olabilir. Ünitelerin sonunda verilen okuma parçasında "sıddîk" kelimesi "doğruculuk"⁹¹ olarak izah edilmiştir. Kelime, "doğruluk", "Çok doğru söyleyen" "doğrulukta da devamlı" olan olarak düzeltilmelidir.

4. 4. Hadis Çeşitleri Ünitesi

Bir önceki kitapla ilgili olarak düzenleme yapılmasını murat ettiğimiz hususlardan birisi de Kudsî Hadis konusuydu. Bu konuda bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

"Öğrencinin konumlandırılmada zorluk çektiği hususlardan birisi de Kudsî Hadis kavramıdır. 'Kudsî Hadis; mânâ olarak Allah'a, söz olarak da Peygambere aittir.'⁹² denmektedir. Bu durumda; "Allah, muradını âyet olarak niye ifade etmemiş de hadis olarak ifade etmiş?" sorusu ortaya çıkmaktadır. "Kudsî hadisin mânâsı Allah'a aitse nebevî hadisin mânâsı kime ait?"⁹³ "Âyetlerin lafızları ile birlikte, Kudsi hadisin mânâ olarak peygamberin zihnine indirilmesi ne demek?" "Mânânın lafızla ve lafızsız olması nasıl olmaktadır?" Peygamber, heva ve hevesinden bir şey söylemeyeceğine ve söylediğinin vahiyle irtibatlı olduğuna göre⁹⁴ nebevî hadisin vahiyle irtibatı nedir? "Kudsî Hadisler vahyi gayr-i metlûv, vahiy de nebevî hadisler değil mi?" 'Allah'ın sözü nasıl hadis olabilmektedir?', 'Kudsî hadisin âyetten farkı nedir?' soruları oluşmaktadır. Bu sorulara ikna edici bir cevap da verilememektedir.

"Bu probleme getirilmiş isabetli bir açıklamayı Akalın'ın "Rivâyet Tekniği Açısından Kudsi Hadisler" üzerine yaptığı doktora çalışmasında bulmak mümkündür. Akalın, Kudsi Hadis Kavramının yirminci yüzyıl başlarında hadis usûlü kavramlarına dâhil olduğunu, Mütakaddimûn ve Muteahhirûn dönem hadis usûlü kitaplarında böyle bir kavramın yer almadığını belirtmektedir.⁹⁵

⁸⁸ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 78.

⁸⁹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 80.

⁹⁰ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 10. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 73- 75.

⁹¹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 157.

⁹² Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 123.

⁹³ Yavuz Köktaş, *Günümüz Hadis Problemleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 72.

⁹⁴ 53, Necm. 3.

⁹⁵ "Kudsî hadis" diye isimlendirilen rivâyetler, mütakaddimûn ve muteahhirûn dönem hadis usûlü kitaplarında, bir hadis çeşidi olarak ele alınmamıştır. Bundan dolayı "kudsî hadis" tabiri; "Galat-ı meşhûr,

Kitap bu hâliyle kalacaksa verilen bilgilerden, “Bu tür hadislerin kelimeleri Peygamber Efendimize, mânâsı ise Allah’a aittir.” “Resulullah Efendimizin bu hadisleri Allahü Teâlâ’nın söylediğini belirtmesidir” cümleleri kitaptan çıkarılmalıdır. Kudsî olarak ifade edilen hadisler Nebevî (Merfû) hadis kapsamından ayrıştırılmayabilir.⁹⁶ Hz. Peygamberin hadislerinin bir kısmı vahiyle doğrudan bağlantılıdır. Kudsî hadisler, vahiyle irtibatlı olduğu açıklanan hadisler olarak tarif edilebilir.

“Meşhur” hadis başlığı altında “Meşhur hadisler, birçok isnadı bulunduğu için genelde sahih rivâyetlerdir. Ancak bu, söz konusu rivâyetlerin tamamının sahih olmasını gerektirmez. Çünkü her nesilde üçten fazla ravisi olmasına rağmen, bu raviler güvenilir sayılmadığı için çok sayıda hasen veya zayıf hadis de bulunmaktadır.⁹⁷ Bu cümlede ‘Sahih’, ‘Hasen’, ‘Zayıf’ hadis terimlerine yer verilmiştir. Bu terimlerin anlamları henüz bilinmemektedir.⁹⁸ İlgili paragraf çıkarılsa da konu anlaşılmaktadır. Paragraf çıkarılabilir. Ya da anlamı henüz bilinmeyen terimleri kullanmadan bir açıklama yapılabilir.

“Merfû Hadis” konusu işlenirken bir önceki kitapta olduğu gibi burada da ‘Hükmen Merfû’ konusu ele alınmıştır. ‘Hükmen Merfû’ konusu ileri seviye bir konudur. Ortaöğretim için gerekli olmayan bu açıklama yerine, merfû hadis metinleri ile konu pekiştirilebilirdi.⁹⁹

“Kudsî Hadis”, “Mevkuf Hadis”, “Maktu Hadis” konularına verilen örneklerde Arapça metinlere yer verilmişken “Merfu Hadis” konusunda verilen örneklerde Arapça metinler verilmemiştir. Mevkuf hadis işlenirken Hz. Ali’ye ait bir söz örnek verilmiş fakat metnin başına "قال علي" ifadesi eklenmemiştir. Konunu anlaşılması açısından "قال علي" ifadesi eklenmelidir.

Ravi sayılarına göre hadis çeşitleri kaynaklarda; “1. Mütevatir”, a. ‘Manen Mütevatir’ b. ‘Lafzen Mütevatir’. “2. Meşhur”, “3. Aziz”, “4. “Garip” / “Ferd” şeklinde ya da “1. Mütevatir”, a. ‘Manen Mütevatir’ b. ‘Lafzen Mütevatir’. “2. Âhâd”, “a. Meşhur”, “b. Aziz”, “c. “Garip” / “Ferd” olarak tasnif edilir. Burada “1. Mütevatir”, “2. Meşhur”, “3. Ahad” şeklinde farklı bir yöntem takip edilmekte¹⁰⁰ takip edilen yöntemde de bir karışıklık bulunmaktadır. “Âhâd Hadis” başlığı altında son paragrafta meşhur hadisle alakalı bir açıklama yapılmıştır.¹⁰¹ ‘Meşhur Hadis’ başlıklı bir konu varken bu açıklamanın “Âhâd Hadis” başlığı altında verilmesi karışıklığa sebep olmaktadır. Bu karışıklık düzeltilmelidir. Konuyla ilgili olarak kitabın, ravi sayılarına göre hadis tasnifi yaklaşımını Akyüz de hatalı bulmuş, bu

lüğat-ı fasîhden evlâdır” deyiminin yerinde bir örneği olarak değerlendirilebilir. Hadis usûlü kitaplarında *kudsî/ilâhî/rabbânî hadîs kavramının yerini alması, yirminci yüzyılın başlarına tesadüf etmektedir*. Cemâluddin el-Kâsimî’nin (1332/1914), bu kavramla ilgili olarak derlediği bilgileri *Kavâ’idu’t-Tahdîs min Fünûni Mustalahi’l-Hadîs*’ine almasından itibaren kudsî hadîs; hadis usûlü kavramlarına sonradan eklenmiş (“bid’at”) bir istilâh olarak, hadis usûlü kitaplarında yerini almaya başlamıştır. İsa Akalın, *Hadis Tekniği Açısından Kudsî Hadisler*, (Marmara Üniversitesi, 2014), 428-433.

⁹⁶ Ertuğay, “İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, 168.

⁹⁷ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 95.

⁹⁸ Akyüz, “Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 3.

⁹⁹ Ertuğay, “İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, 167.

¹⁰⁰ Akyüz, “Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 5.

¹⁰¹ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 98.

hatanın düzeltilmesini istemiş, meşhur hadis tarifinde hanefi usülcülerin tarifinin tercih edildiğini bunun da isabetli bir yaklaşım olmadığını belirtmiştir.¹⁰²

Ünitenin sonunda konunun işlenişine bağlı olarak “Ravi sayısına göre hadis çeşitleri hangi şıkta doğru verilmiştir?” şeklinde bir soru da sorulmuş, doğru cevap olarak “A) Mütevatir/Meşhur/Ahad” şeklinde verilmiştir. Öğrencinin, mesleğe geçişle ilgili sonraki süreçlerde karşılaşacağı sınavlarda bu minval üzere verdiği cevap belki de doğru kabul edilmeyecektir.

4. 5. Hadislerin Tenkidi Ünitesi

İlgili üniteye tenkit ile ilgili terimlere yer verilmemiş Türkçe açıklamaları ile yetinilmiştir. Bu tercih ıstılahların öğretilmesi açısından doğru olmamıştır. İlim dilinden uzaklaşmak ortak alanların kaybolmasına sebebiyet verebilir. Bu nedenle “Metân’i Aşere”, “Kizbü’r-Râvî”, “İtthamü’r-Râvî bi’l-Kizb” “Fısku’r-Râvî”, “Bid’atü’r-Râvî”, “Cehâletü’r-Râvî”, “Kesretü’l- Galat”, “Fartu’l-Gafle”, “Sûu’l-Hıfz”, “Muhâlefetü’s-Sikât” terimlerine yer verilmelidir.

Muhtemelen kitabın ağırlığını hafifletmek için bazı terimlerde sadeleştirilmeye gidilmiştir. Kitabın geneli itibari ile böyle bir amacın gözetildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle olmalı ki bir önceki kitapta bulunan bazı konular yeni programdan çıkarılmıştır. Fakat kitabın içerik yoğunluğu değişmemiştir. Bir önceki kitap, ortalama 42000 kelime ihtiva ederken yeni kitapta kelime sayısı 1000 kadar artmış, yaklaşık 43000’ne ulaşmıştır. Kitabı hafifletme amacının gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Konu içeriklerinin hafifletilmesi faydalı olacaktır. Fakat ele alınan konularda kavramların aslından uzaklaşılmalıdır.

Ortaöğretim sonunda İmam Hatip Lisesi Öğrencisinin gireceği sınavlardan birisi de İmam Hatip, Müezzin Kayyım ve Kur’ân Kursu Öğreticiliği sınavlarıdır. Bu sınavlarda da hadis ıstılahlarını içeren sorular çıkmaktadır. Bu açıdan düşünüldüğünde de orijinal ıstılahların verilmesi uygun olacaktır. Meselâ, 17/03/2013 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Mesleki Bilgiler Seviye Tespit Sınavında 43. soruda “Aşağıdakilerden hangisi ravînin zaptına yönelik ta’n sebeplerinden değildir?” sorusu sorulmuş verilen şıklarda da orijinal terimler yer almıştır.¹⁰³

“Hadis Tenkidi” isimlendirmesi üzerinde durmayı da önemsiyoruz. “Tenkit” kelimesi olumsuz bir çağrışım taşımaktadır. Türkçe olarak bakıldığında kelimenin, gözden geçirme, inceleme, bir şeyin iyi ve kötü yanlarını ortaya koyma anlamının yanında eleştirme, yerme, olumsuz yargı, aşağılama¹⁰⁴ anlamları da bulunmaktadır. Kelimenin günümüz kullanımında kanaatimce bir anlam daralması bulunmakta ve kelime daha çok, “yerme, olumsuz yargı, aşağılama, kınama” anlamıyla kullanılmaktadır. Ünitenin isimlendirmesi olarak “Hadis Tenkidi” isimlendirmesi yapılmıştır. Hadis ıstılahları aslı ile verilmeyip Türkçe açıklamaları ile tercih edilecekse ilk önce bu tercih “tenkit” kavramı için yapılmalıydı. Ünitenin içeriği sadeleştirilirken ünitenin başlığında bu sadeleştirme neden yapılmamıştır? Kitapta tenkitten kastın ne olduğu gâyet güzel bir izahla ortaya konmuş, olumlu bir

¹⁰² Tartışma hakkında bkz. Akyüz, “Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 5.

¹⁰³ MN, “Sınav”, (Erişim: 13.Ağustos. 2019).

¹⁰⁴ Nevin Kardeş, v.dğr., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi Yayınları, 1979), 4: 2841.

dil kullanılmış¹⁰⁵ olsa da tenkit kelimesi günlük dilde aktif olarak kullanıldığından yapılan açıklamalar unutulabilir. Öğrenci doğru kavramış olsa da yaşadığı toplumda konuyla ilgili değerlendirmeler yaptığında “hadis tenkidi” terkinin kullanacaktır. Bu durumda dinleyiciler açısından yanlış anlamaların olması kaçınılmazdır. Hadis Tenkidi ünitesinde ıstılahlar aslı ile verilmeli aslı ile verilmeyecekse ünite isimlendirmesi ve üniteye yer alan “Senet Tenkidinde Ölçüler” “Metin Tenkidinde Ölçüler” başlıkları değiştirilmelidir.

Aydınlı'nın konuyla ilgili isimlendirmeleri örnek alınabilir. O, tenkit yerine inceleme kelimesini kullanarak genel başlıkta “Hadisin İncelenmesi” alt başlıklarda da “Senet İncelemesi” “Metin İncelemesi”¹⁰⁶ şeklinde olumsuzluk çağrışımlarını bertaraf eden bir isimlendirme yapmıştır.

Kitaba baktığımızda hayırlı bir dil kullanımının öne çıktığını söyleyebiliriz. Kullanılan kelimeler üzerinden bir test yapacak olsak meselâ; “kabul” 81 “ret” 12, “doğru” 103 “yanlış” 21, “dürüst” 8 “sahte” 4, “güzel” 44, “çirkin” 1, “iyi” 59 “kötü” 16, “fayda” 17 “zarar” 15, “sahih, hasen, zayıf” 183, “uydurma, mevzu” 71 defa kullanılmıştır. Uydurma kelimesinin kullanımı daha da azaltılmalı, “Hadis Tenkid” başlığı da “Hadislerin İncelenmesi” veya “Hadislerin Tespiti” olarak değiştirilmelidir.

4. 6. Hadis ve Sünnetin Anlaşılması Ünitesi

“Hadis ve Sünnetin Anlaşılmasını Konu Edinen Geleneksel Hadis İlimleri” başlığı altında, “rivâyetü'l-hadis”, hadislerin Peygamber Efendimize ait olup olmadığının tespit edilmesi” olarak tarif edilmiştir. Kanaatimce doğru bir tanımlama olmamasının yanında olumsuz bir çağrışım da içermektedir. Cümlelerin “hadislerin usûlüne uygun olarak alınıp nakledilmesi”¹⁰⁷ olarak değiştirilmesi önerimizdir.

Aynı başlıkta bilgi kutucuğu içerisinde “Rivâyetü'l-hadis” için “Zabt ve adâlet yönünden ravilerin hâllerini, muttasıl ve münkatı’ olması yönünden de senedin durumunu inceleyerek hadislerin Resulullah’a ulaşmasını konu edinen bir ilimdir.” şeklinde bir tanım daha yapılmıştır. “Munkatı” kavramı birisi burada olmak üzere kitapta iki yerde geçmektedir. Her ikisinde de bir açıklamaya yer verilmemiştir. Dolayısıyla tanım anlaşılmamaktadır.

“Fıkhu'l-Hadîs” başlığı altında üçünü paragraf “İlk hadis usûlü yazarlarından Râmhürmûzî...”¹⁰⁸ cümlesi ile başlamaktadır. “hadis usûlü” tamlaması, kitapta yirmi dört defa geçmektedir fakat bir hadis terimi olarak kitabın herhangi bir yerinde tarif edilmemektedir.

Aynı başlık altında “tartışalım” kutucuğu içerisinde “...biz, ehl-i rey ile karşılıklı atışıp dururduk, aramızı o düzeltti.” cümlesi bulunmaktadır. Cümlede yer alan “ehli-rey” tabiri izah edilmemiştir. Ayrıca “atışıp dururduk” ifadesi kanaatimizce uygun değildir. Bilgi kutucuğu yeniden düzenlenmelidir.

¹⁰⁵ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 116.

¹⁰⁶ Abdullah Aydın, *Hadiste Tespit Yöntemi Hadis Usûlü*, 3. Baskı (İstanbul: 2017, Rağbet Yayınları), 46, 55, 77.

¹⁰⁷ Aydın, *Hadiste Tespit Yöntemi Hadis Usûlü*, 274.

¹⁰⁸ Çakan v.dğr., *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*, 139

Esbâbu Vürûdi'l-Hadîs izah edilirken konuyu daha da anlaşılır kılmak için verilen örnekler isabetli olmamıştır. Sebeb-i vürûdun bilinmesi bazı hadislerde anlamı etkilemezken bazılarında anlamı etkilemektedir.¹⁰⁹ Burada verilen her iki örnekte de hadislerin sebeb-i vürûdunun bilinmesi mânâyı etkilememektedir. Mânâyı zenginleştiriyor fakat bir etki oluşturmuyor. Örneklerden birincisi “Ameller niyetlere göredir.”¹¹⁰ İkincisi de “Kim benim sünnetimi terk ederse benden değildir.”¹¹¹ hadisidir. Her iki hadisi de doğru anlamak için esbâb-ı vürûdun bilinmesi şart değildir. Çünkü sebebi bilmenin anlamı değiştirecek ve kapalı bir mânâyı açığa kavuşturacak bir etkisi yoktur. Örnek olarak şöyle bir hadis seçilse idi sebebi bilmenin önemi daha iyi anlaşılmuş olurdu. “Her kim Cuma namazına gelirse boy abdesti alsın.”¹¹² Sebebini bilmeden hadisi okuduğumuzda Cuma namazı için boy abdesti almanın mecburi olduğu sonucu çıkıyor. Hadisin söylenme sebebi şöyledir: Medine sıcak bir bölge ve insanlar, işlerini, tarlalarını ve bahçelerini bırakıp etrafı rahatsız edecek şekilde terli olarak Cuma namazına geliyorlardı. Hz. Peygamber bu kişileri muhatap alarak, onların tepeden turnağa yıkanıp ondan sonra camiye gelmelerini istedi. Bu hadisin söylenme sebebi bilindiği zaman boy abdesti mecburiyetinin herkesi değil o an itibarıyla temizlik ihtiyacı olanları kapsadığı anlaşılacaktır. Hadisi anlamada vürûd sebebinin öneminin kavranması için sebebi bilmenin anlama ne denli etki ettiğini gösterecek bir hadisin seçilmesi faydalı olacaktır.

“Sünnet ve Hadisin Anlaşılmasında Farklı Disiplinlerden Faydalanma” başlığı altında “hadis şârihleri” ifadesine yer verilmiştir. “Şârih” kelimesine sözlük anlamı da dâhil olmak üzere kitapta herhangi bir açıklama getirilmemiştir. Bu eksikliğin de giderilmesi faydalı olacaktır. Ayrıca başlıkta yer alan “Disiplin” kelimesi de “İlim Dalları” olarak değiştirilmelidir.

Son olarak bir hususa daha işaret etmek isteriz. Günümüzde interaktif ortamda hazırlanmış çeşitli hadis programları bulunmaktadır. Özsoy tarafından “Hadis Alanındaki Bilgisayar Programlarının Özellikleri Ve Kullanımı Üzerine” kapsamlı bir çalışma da yapılmıştır.¹¹³ Telefon, bilgisayar ve internet kullanımının yaygın olarak kullanıldığı bilgilere ulaşmada elektronik kaynakların sıklıkla terci edildiği bir vakiydir. Bu gerçeklikten hareketle hadis alanında sağlıklı kaynaklık teşkil eden ve kullanım açısından pratiklik içeren sitelere ve programlara yer verilmesi de faydalı olacaktır.

Sonuç

İmam Hatip Liseleri Hadis dersleri için hazırlanan yeni kitap eski kitapla mukayese edilerek incelenmiş, kitaplar üzerine yapılan çalışmalar gözden geçirilmiş olup şu sonuçlara varılmıştır.

¹⁰⁹ Konu Hakkında bkz. Yavuz Köktaş, “Esbâbu Vürûdi'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış”, *Üsûl İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 4/4 (Temmuz-Aralık, 2005), 139-142.

¹¹⁰ Buhârî, “Bedü'l-vahiy”, 1; Müslim, “İmâret”, 155.

¹¹¹ Buhârî, “Nikâh”, 1; Müslim, “Nikâh”, 5.

¹¹² Buhârî, “Cuma”, 2.

¹¹³ Abdulavaap Özsoy, “Hadis Alanındaki Bilgisayar Programlarının Özellikleri Ve Kullanımı Üzerine” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/24, (Aralık, 2005), 183-218.

Ders kitabı, Hz. Peygamber'e hürmet ve muhabbeti oluşturmayı başaracak bir üslûptadır. Kur'ân-Sünnet bütünlüğünü ve Sünnetin değerini kavratacak niteliktedir. Kur'ân'ı Kerim'i doğru anlamak için hadise olan ihtiyaç yeterince vurgulanmıştır. Kitap, hadis eğitimi ve öğretimi açısından güçlüdür, örnek açısından zengindir.

Kitapta olumlu/yapıcı bir dil kullanılmış, açıklamalar mevzu hadisleri tespit etmek üzerinden değil sahih hadisleri korumak üzerinden yapılmıştır. Konular ele alınırken, sağlam bir değerlendirme ve muhkem bir inceleme tedbirleri ile hadislerin tespit edilip nakledildiği, sahih kaynaklara derç edilip koruma altına alınarak sonraki nesillere aktarıldığı, bunun için de yoğun bir gayret sarf edilip titiz bir çalışma yapıldığı düşüncesi, temel vurgu olarak seçilmiştir.

Yukarıda zikredilen meziyetlerin yanında bazı eksiklerin de bulunduğu müşahede edilmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Hadis ıstılahları açısından bazı eksikler bulunmaktadır. Orijinal terimlerden uzaklaşmıştır. Zaman zaman açıklamalarda anlamı bilinmeyen ıstılahlar kullanılmıştır.

Bu incelemelerden sonra zikretmemiz gereken son husus görülen eksikliklerin giderilmesini temin edecek önerilerdir. Bu bağlamda şunlara işaret edebiliriz: Ders kitabı, ıstılahlar açısından tekrardan gözden geçirilmeli, özellikle "Hadis Tarihi", "Hadis çeşitleri" ve "Hadis Tenkidi" üniteleri yeniden düzenlenmelidir. Bir önceki ders kitabına göre yeni kitapta konular azaltılmış fakat içerik hafifletilememiştir. İki saatlik bir derste tamamlanması zor bir muhtevaya sahiptir. Metinler azaltılmalı görseller artırılmalıdır. Düzeltmesinde fayda görülen bazı cümle/kelime yanlışlarına makalede işaret edilmiştir. Kitap güncellenirken bu tespitlerin dikkate alınmasında fayda vardır.

Kaynakça

Akalın, Halûk. Toparlı, Recep. Argunşah, Mustafa. Demir, Nurettin v.dğr., *Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu*. 27. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.

Akalın, İsa. *Hadis Tekniği Açısından Kudsî Hadisler*. Marmara Üniversitesi, 2014.

Akyüz, Hüseyin. "Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis Dersi Öğretim Programı ve Ders Kitabı Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/11 (Haziran, 2018), 1-14.

Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaûdî - Âdil Mürşîd. Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1416.

Aydınlı, Abdullah. *Hadiste Tespit Yöntemi Hadis Usûlü*. 3. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. 10. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Çakan, İsmail Lütfi. Küçük, Râşit. Güler, Zekeriya. Şahyar, Esra. Kuzudişli, Bekir. Efendioğlu, Mehmet. *Anadolu İmam Hatip Liseleri Hadis*. Ankara: Milli Eğitim Yayınları, 2018.

Çakan, İsmail Lütfü. *Hadis Edebiyatı*. 6. Baskı İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân Okuma Esasları*, 2. Baskı. İstanbul: Emin Yayınları, 2014.

el-Askalânî, Hafız İbn Hacer. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbetü'l-Fiker Fî Mustalahi Ehl'il-Eser*. Thk. Nuru'd-Dîn İtr. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ Yayınları, 2011.

el-A'zâmî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. Trc. Hulusi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık Yayınları, 1993.

el-Himyerî, Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî. *Muvatta-i Mâlik*. Thk. Muhammed Fuad Abdalbâki. Mısır: Dâru'l-Hadîs Yayınları, 199.

el-Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyn b. el- el-Haccâc Müslim en-Nisâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Thk., Halîl, Memûn Şeyhâ. Lübnan: Dâru'l-Marife, 2005.

Ertuğay, Recep, "İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabının Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17/8. (Haziran 2017), 155-191.

ed-Dârîmî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl. *Sünenü'd-Dârîmî*. thk., Hüseyin Selim Esed. Riyâd: Dâru'l-Muğnî Yayınları, 2000.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Beşşâr b. Avvâd Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-islâmî), 1996.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed b. Sâlih Râcî, Riyâd: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, t.y.

Kardaş, Nevin - Önen, Salih - Duman, Mesut- Fidan, Ahmet. *Türkçe Sözlük*. Millî Eğitim Basımevi Yayınları, Ankara 1979.

Köktaş, Yavuz. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. 2. Baskı. Rize: STS Yayınları, 2017.

Köktaş, Yavuz. "Esbâbu Vürûdî'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış". *Üsûl İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 4/4 (Temmuz-Aralık 2005), 131-156.

Köktaş Yavuz. *Günümüz Hadis Problemleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Yıldırım, Ramazan- Altaş, Eşref- Şimşekçakan, Musa- Akgül, Mehmet- Özkiraz, Mehmet Akif. *İmam Hatip Liseleri Hadis Ders Kitabı*, İstanbul: Dergah Ofset Yayınları, 2013.

Özsoy, Abdulvaap "Hadis Alanındaki Bilgisayar Programlarının Özellikleri Ve Kullanımı Üzerine" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/24, (Aralık, 2005), 183-218.